

TORMAY CECILE IRÓI PÁLYÁJA.

Irta: Horváth János

Az 1900-as években lépett ki a nyilvánosság elé, tehetségére már komolyan figyelmeztető két novellás kötettel. A következő évtizedben két regénnyel lendült meglepő magasságba, hogy akkor elért színvonaláról többé sohase ereszkedjék alá, sőt a világháború után komorabb színekben, súlyosabb tartalommal emelkedjék még feljebb az emberi és művészi fejlődés vonalán. A művészi érdeklődésnek e szép folyamatát élettapasztalatok táplálták. Már első novelláinak ifjontibb, könnyedebb világából az emberi közösségek nagy életkérdéseinek valódi megértése ragadta fel említett regényeinek magaslátára, a világháború óta pedig az eszményi lelkesültség keserű tapasztalatai mélyítették el és színezték szinte tragikusan pompázóvá inspirációját. Első regényeit ez utóbbi időszakban két novellás kötet követte, meg egy napló, a háború utáni Magyarország legmegalázottabb, leggyötrőbb hónapjaiból. Az író azonban, nemzet és műveltség végveszedelmét látva, már e sötét napokban a cselekvés terére lépett. Rendkívüli eréllyel, de kockázattal is, már akkor megszervezte a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségét. E szövetség szervezése és vezetése új oldaláról mutatta meg Tormay Cecile tehetségét. Az író tollat ritkábban forgathatván, az élőszó hatalmához folyamodott s magával ragadó szónoknak bizonyult, ki szent meggyőződéseit elemi erővel tudta hirdetni és terjeszteni. Egyúttal megindította szépirodalmi és kritikai folyóiratát, a Napkeletet, a klasszikus magyar irodalmi hagyományok és ízlés ápolására s a haladó irányzatokkal vaegészséges összeegyeztetésére. A háborút követő évtized a cselekvés a közéleti vezérkedés évtizede lett számára. De e lázas tevékenységtől meglopott órákban érlelődött meg lelkében egy nagy magyar történeti regény eszméje. A nagy műnek csak két első része jelent meg, a befejező harmadik töredékben maradt, de így is bizonyos, hogy mint költő, ez alkotásával feltette a koronát életművére.

Akár közéleti tevékenységbe ment át, akár művészi teljességbe futott tovább e pálya, valami nemes, forró eszményiség volt és maradt a sugalmazója. Család, nemzet és emberiség, mint egymással összefüggő közösségi fejlődmények, az ő értékelésében elválaszthatatlanok egymástól. Fajok és történelmileg kialakult műveltségek békés egymásraultaltsága és kölcsönhatása volt az ő legbensőbb vágya és óhaja. Szeretet, részvét és szánalom vallásos erényei alakultak át költői intuicióvá művészetében: oly képességgé, mely korok, miliók, műveltségek és társadalmi rétegek különbségein át is megérzi az örök emberit, érzéklések szimbolumain át a titkos jelentéseket, a

végesben a végtelent. Nő volt, de a nőírók sablonjába be nem illesztendő eredeti egyéniség. Nőisége talán csak fogékonyabbá tette a benyomások, rajongóbbá a nagy gondolatok és eszmények iránt s egész lényét és költészetét nemes, meleg, előkelő líraisággal telítette meg. De művészi erőfeszítésben, elmélyedő gondolkodásban, meggyőződésekért való helytállásban, a jellem következetességében, a nagy felelősség vállalásában, cselekvésben és harchban, bátorságban és önfeláldozásban: férfibb volt a férfinál.

Világnézetének magas erkölcsisége azonban korántsem úgy nyilvánkozik meg műveiben, mint elmélet, tétel, vagy tanulság. Szempont az inkább, amelyből nézi, s lelki érzékszerv, amellyel felfogja és szenved az emberi életnek oly sokszor ellenkező értelmű jelenségeit, ösztön- és szenvedély-világát. Innen líraiságán és ábrázolatain az a bánatos, borongó, olykor tragikus színezet, de innen — ha műveit olvassuk — az a fölemelő benyomásunk is, hogy tiszta légkörből, etikai előkelőség magaslatáról, a szebbnek és jobbnak nosztalgiájával szemléljük a földielet zürzavarait. Különösen érdekelte őt a fajok és kultúrák találkozásának, hol végzetes, hol összebékülő surlódásainak a problémája, hiszen családfáján is ismert német és francia ősoket, s a magyar ezredév történelméből s az ország — a háború előtti Magyarország — minden részének ismeretéből fajok, nyelvek, kultúrák együttélésének, sőt keveredésének szakadatlan folytonosságát olvashatta ki. Az osztrák-magyar monarchia tágabb kereteiben megsokszorozva bontakozott ki szeme előtt ugyanaz a tény. Világirodalmi és művészettörténeti tanulmányai ízlés és stílus különféleségein át, utazásai — különösen a gyakori olaszországiak — a nemzeti egyéniségek változatain keresztül ugyanazon nagy probléma elmélyítésére ösztönözték. S legemlékezetesebb művei valóban ebben az eszmekörben mozognak. — De nem tételes regények azok, hanem művészhez és költőhöz illő módon egyéni, lelki történetek, melyek irányításába faj és műveltség ellentétei sorsszerűleg szólnak bele. A világháború megmutatta, hogy a magyar íróntuiciója az akkori és mai Európa legégetőbb problémáját tapintotta ki, élte és szenvedte át lírai belemerüléssel s rögzítette meg kiváló költői alkotásokban.

I.

Két kötet elbeszélés (*Apród-szerelem*, 1900; *Apró bűnök*, 1905) őrzi első szárnyp próbálgatásai emlékét, meg egy, csak 1935-ben kiadott, *Virágok városa — Szirének hazája* című kötet, melyet eredetileg az Uránia tudományos színház számára írt s maga mutatott be, vetített képek kíséretében roppant sikerrel. E három kötetben a nagy tehetség előkészületeinek a tanui vagyunk, aki megannyi különböző művészi feladatban gyakorolja magát.

A képzelet szabadabb röpködései jellemzik az első novellacsokrot. Örömet odahagyja a jelen reális világát a múlt — kivált a lovagkor —, a mítosz és a mese poétikusabb világáért, hogy más életstílusban, vagy a valóságnak valamely kedvesebb, eszményibb másában gyönyörködjék,

hogy költsön költeményeket, elképzelden lelkeket, s azokba érzést és gondolatot. Többnyire vázlatos történetei a lélekben mennek végbe s jelenteni is akarnak valamit, el-elárvulva még allegória-szándékukat. Az életből is a kivételes, a nem közönséges érdekl: mint pl. annak az egyszerű embernek túlfinomult felelősségérzete, aki azért nem mer a mindennapi kenyérért imádkozni, mert ő a kenyérhez, az egyetlen nekivaló álláshoz csak egy beteges, öreg ember halála árán juthatna hozzá. Legkimagaslóbb darabja azonban e kötetnek egy mítikus elképzelés: *A Boldogasszony Árkádiában*. Mária kőszobra, melyet Aphrodite egykori templomában állítottak volt fel, egy reáeső nyári napsugártól életre kel, kilép a templomból s meglepetve látja, hogy nyomában pogány istenek, az antik mítosz egész szellemvilága zsidonganak s az övék gyanánt üdvözlik őt, mint Aphroditét. Megérti, hogy ő a szeretetnek örökös eszménye s nem ő változott meg, hanem az emberek; első gyermeke, Eros, ma is él, a másikat keresztre feszítették. Alkonyattal halkan visszatér elhagyott helyére, az ő szenvedő, meghalt fiának oltára felé. Az igazi Tormay Cecilenek még nem tökéletes, de első súlyosabb megnyilatkozása e mítosz-lelemény, mely hit és műveltség történelmi szélsőségeiben az eszmény azonosságát keresi. Gyöngéd elképzelés, titkos mélyrelátás, áhítatos átélés jellemzik. Később átdolgozta s *Viaszfigurák* című kötetének (1918) ez lett egyik ékessége.

Második kötetével mintha az elbeszélő technikában gyakorolná magát, a harmadikkal pedig mintha az őt később annyira jellemző megelevenítő, érzékletes kifejezés iskoláját járná ki. A második kötet novellái akár itthon, akár — többnyire — olasz földön játszanak, kevésbé ösztönszerű alkotásai az elsőknél. Már rendszerinti tárgyuk — szaloni szerelmi történetek — mutatja, hogy egy akkor uralkodott novellatípusban gyakorolja magát s annak jól kifejtett elbeszélő fogásaival próbálja ki a maga erejét. Bebizonyult utóbb, hogy az ő technikája nem ezé a XIX. századvégi típusé: nem a szöszert vett «elbeszélés», közlés, hanem az átélés és látomás, amint arra már a Boldogasszony mítoszával magától rátalált. Néhány elbeszélése azonban ebben a kötetben is jól mutatja egyéni érdeklődése állandó, a lélekre irányított figyelmét. Ilyen főképp az *Utítárs* című, melyben az idegen embert figyelő s részvétellel szinte annak egész lelki történetét kitaláló és elképzelő költő ad világos jelt magáról. Ily természetű beleélés, tanulmány és költészet együttes műve az a hét napfényes ragyogású kép is, melyben Firenzét, a «Virágok városát» s Sziciliát, a «Szirének hazáját» varázsolta elő, illusztrációk és vetített képek nélkül is oly szemmel láthatólag, az említett tudományos színház közönsége számára. Már ekkor megmutatta, mint tud megérteni történelmet, mint tudja annak talapatáról értékelni a jelent, mint tud ihletet nyerni tárgyától az ábrázoló kifejezés számára. Az érzékeltető kifejezés művésze talán ekkor tárta fel először a maga igazi eredetiségét.

II.

Ily előzmények után szinte meglepetésszerűleg jelent meg első nagyszabású regénye: *Emberek a kövek között* (1911) s nemsokára a második: *A régi ház* (1914).

A fajok találkozásának problémája egyéni életsorsokban felfogva: tárgya mindkettőnek, de más-más változatban és megoldással. A nagy romantikus regényíró, Jókai, érintette már a más fajba való beolvadás kér-

dését, de optimista elképzeléssel s inkább törődve a történet érdekességével, mintsem lelki hátterével. Tormay Cecile mindkét regénye a valóság talaján marad s megmutatja, minő áldozatok, egyéni szenvedések és lemondások árán olvad be oly sok idegen élet egy-egy fajiságba ; titkolt sebekre, önvadakra, vonzás és taszítás tartós birkózásaira világít reá. Őt a fajkeveredés egyes végrehajtói, közvetítő egyénei érdeklik s öntudatlan vagy titkos tusakodásuk a sorssal, mely elkerülhetetlenül áldozatot kíván.

Az első regény tragikus megoldású. Tartalma : fajok találkozása legprimitívebb műveltségű egyéneik szerelmi viszonyában. Horvátországban játszik, a Karszt kövei között. Jella, kis kecskepásztorleány, «a nagy hegyeknek kóbor kis lelke», olasz-szláv keverékvér, a regény egyik hőse. Nyomorban, de azért boldogan átélt gyermekkor után feleségül megy egy öregedő beteges magyar pályaörhöz. A szomszéd örházba nemsokára új vasútas kerül ; magyar az is, de fiatal. Ő lesz a regény másik hőse : Réz András, a hallgatag, alföldi magyar, kit otthonában már választottja vár vissza. Egyre közelebb kerül Jellához, szerelem szövődik köztük, de nem zavartalan. A legényt önvád, lelkiismerete tiltakozása tartóztatja, míg Jella szenvedélye egyre parancsolóbbá és türelmetlenebbé válik. Réz egyszer szabadságra megy, haza a puszta, melytől Jella, a köves hegyek e szép sziklavirága, mint valami fenyegető, távoli vetélytárstól retteg. Nem hiába. Férje levelet kap Réztől, hogy feleségéstől készül visszatérni. Vissza is érkezik, de vonata Jella fiatal testén száguld keresztül. Ebben a történetben a «beolvadás» nem ment végbe : a fajokat egybeforrasztó szerelem a férfi szempontjából későn jött, a nőben pedig szinte követelő, hajlékonyságra képtelen fajiság ellenállásába ütközött bele. Győzött végül a férfi, de nem tiszta lelkiismerettel ; visszatért fájához, de nem erkölcsi világság és áldozat nélkül. Jella megsiratandó áldozata lett a másik faj győzelmének. Melyik volt a hibás? Melyik az erősebb? Melyik a rokonszenvesebb? Tragédia játszódott le előttünk, melyet nemcsak körülmények és egyének, hanem valami láthatatlan erő : vér, származás — maga a sors keze rendezett. A regény valóban nagy természeti erők küzdelmét sejteti a két emberi élet mögött ; a vakmerő, fantasztikus szláv hegyekét, s az elsímolt, hallgatag, nagy magyar alföldét. S a történet elemi egyszerűsége fölött emlékezetünkben váltig ott boronganak e természeti szimbolumoknak, valóságos élőlényeknek, homályos, félelmes titkai.

Más környezet, más társadalmi réteg, más kombináció, más kifejlés *A régi ház*. Ez egy Magyarországra beköltözött német polgárcsaládnak a története, melyet három nemzedéken át ismerünk meg a gyökérverés, meghonosodás és beolvadás fokozatain. Tulajdonképpen hőse a Budapestre költözött Ullwingnak, a «régii ház» építőjének unokája, Anna. Egy magyar dzsentrí-sarjhoz, Illey Tamáshoz megy nőül, kinek egykor gazdag családja minden földbirtokát elvesztette. A családi tűzhelyhez, a családi múlt minden emlékéhez ragaszkodó polgárleány, meg az ősi birtokához, a földhöz visszavárgó magyar dzsentrifíu nem értik meg egymást. A férj keveset törődik az Ullwing-üzlettel, a nő előtt titok marad férje sovárgása, félreérti őt, szeretetlennek véli. Lassú vértanúság az életük. Illey csak egy nagy betegsége idején vallja meg titkos vágyát Annának ; az elszánja magát a nagy áldozatra : eladja a régi házat — azzal együtt szinte egész családi múltját — s megveszi az Illeyek ősi birtokát. Férje csak ekkor ismeri őt meg igazán, áldozata rendkívüliségéből ; szívére vonja a drága nő fejét s úgy hal meg. Anna két halottat sirat : férjét és a régi házat. De két szép erős fia már az

ősi magyar földön indul az életnek. Ezekért szenvedett ő s hozott áldozatot. Mélyen érezzük a történet átélése után azt az igazságot, hogy az, amit «fajnak» nevezünk, nem változatlan létező, hanem történelmi alakulat is, melyet tömérdek szeretet s tömérdek szenvedés hozott létre. Szeretetünket iránta s kegyeletes ragaszkodásunkat hozzá : ez a körülmény is indokolja. Az író szimbolizáló hajlama itt is nagyarányúlag érvényesül ; a «régi ház» épp oly élőlény, mint volt a Karszt az előbbi regényben. Jellemrajz, lélektörténet végtelen finom adalékaival lep meg s bár ez a regénye eseményesebb és zsúfoltabb az elsőnél, nemkevésbé világos amannál, mert jól válogatja ki a történet jellemző fordulatait s azokon állapodik meg nagy nyomatékmal.

III.

A háborús évek s az azokat követő évtized zaklatott, idegölő viszonyai közt, mint már említettük, jóideig nem jutott hozzá, hogy e két regényhez fogható nagyobb alkotásokra gondoljon. De közéleti szereplésének ez időszakában sem pihentette írói tollát. Számos kitűnő novella, meg már említett naplója bizonyítják ezt. Ekkori elbeszéléseiben ifjúkora első novellatípusához tér vissza, de most már a nagy alkotásaiban megszokott elmélyedéssel. Nincs ez elbeszélések közt egy sem, melynek gondolati súlya ne lenne. Sorsról, életről komor, olykor vigasztalan képeket fest bennük s egy-két régebbi elbeszélését is elmélyítve dolgozza újjá. Egy öreg madárkereskedőnek, ki nagy fáradtsággal fogdossa össze és tanítja ki madarait, csak egyetlen állandó vevője akad s nem is sejti az öreg, hogy az az egy is jólelkűen szabadon bocsátja a megvett madarakat ; — a művész kénytelen kanócot húzni mesteri viaszfiguráiba, hogy legalább gyertya helyett eladhassa ; — egy legény megmenti a megfagyástól a nagy havazásban kintrekedt karszthegyi pástortársait : nagy erőfeszítéssel elvánszorog a közeli keresztfáig, felvagdálja és tüzet gyújt a félig már megfagyottak számára : «szentségtöréséért» mindenki megveti ; a sors, mint kalmár, boldogságot árul pénzért, fiatalságért, szívért, az anyának, ki fia számára venne boldogságot, szívéből elébb kitepi kedvese képét : — ezek s ilytermészetű novellák vannak összefoglalva *Viaszfigurák* (1918) című kötetében. *Megáll az óra* a másik kötet címe (1924). Több, az előbbiekhöz hasonló alak és kép vonul el ebben is előttünk : dereglye, melyen hajótöröttek egymással dulakodnak véres gomolygában, mindent elfelejtve, csak a gyűlöletet nem ; egy művészi ábrándjaiban megcsalódott, felesége holttetésénél virrasztó kőfaragó, ki egy nevetve, nótázva közeledő, gyanútlan járókelőt leüt. De ebben a kötetben olvasható egyik legismertebb és legmélyebb értelmű látomása is : *A sorsfolyó*. Hajó siklik lassan, méltóságteljesen lefelé a Dunán, hozzá Gyula bajor hercegleányt Magyarországra, az első magyar királyhoz, a hittérítő Szent Istvánhoz feleségül : — «A Duna vitte a frigykötéshez, az a fenséges sorsfolyó, mely kanyargó ezüst írással írja, csak egyre írja, germán és magyar földekbe két faj végzetét». — A kötetnek címet adó elbeszélése szép, boldogító visszaálmódása — a proletárdiktatúra irtózatai között — a száz évvel azelőtti magyar főváros kedves, csendes, békés életének : ah, miért e mai borzalom, mikor «*másként* is lehetne !» E többnyire vázlatos novellákat és képeket a művészi megjelenítés ugyanazon tökéletessége teszi emlékezetessé, mely különösen az «Emberek a kövek között» egyik főerénye volt.

A két novellás kötet között jelent meg a «fájdalom könyve», a *Bujdosó könyv*, az író többször érintett, idegen nyelvekre is lefordított, híres naplója

(1921, 1922 I., II.). Nem műalkotás, hanem történeti okmány az 1918-i összeomlást követő forradalmi és kommunista időkből. «Nem a forradalmak történetét, nem is a politikai események szemtanújának a naplóját akartam megírni — mondja előszavában. Szóljon az én könyvem arról, amiről nem fognak tudni a jövő történetírók, mert azt át kellett élni. Szóljon arról, amiről nem tudtak az idegenből behurcolt forradalmak felidézői és politikai eseményeinek a szemtanúi, mert lelküktől távol állt minden, ami magyar. Maradjon fent könyvemben az, ami velünk vész el: egy halálraszánt faj legboldogtalanabb nemzedékének a kínjai és becsülete. És lássák meg benne az utánunk jövők, hogy a megpróbáltatások esztendejében mi sajgott át a némaságra ítelt, elgyötört, vérig alázott magyar lelkekben.» Mindez valóban látható a könyvben, de a szó szoros értelmében *látható*, sőt gyötrelmes lidércnyomás módjára érezhető; s felejthetetlen élmény és memento marad az, úgy hisszük, mindenki számára, akinek szíven fekszik a megszentelt, nagy közösségi eszmények jövőndő sorsa. «Tiltakozó harag», «kimondhatatlan keserűség», «egy hirtelen nagy veszteség érzete» fogta el írónk lelkét a «gonosz varázslat» láttára, mely szinte egy szempillantás alatt romba látszott dönteni mindazt, amit a nemzet maga és legnemesebb fiai egy évezred alatt alkottak. Könyvében nemcsak ama «gonosz varázslat» mivoltáról örökített képet az utókor számára, de önmagáról is: a meggyőződéséhez és eszményeihez minden megpróbáltatás közt hű maradó, erős, bátor lélekről.

IV.

E nehéz idők benyomásait nem törölték el az évek. Egész további költészetén megérzik akkori élményei mélységes hatása. Figyelme az addiginál még erősebben a múlt, a történelem tanításai felé fordult; a jelenhez párhuzamot keresett a múltban s hitet és reményt a jövőre. Nemzete hivatásán és sorsán sokat elmélkedett; s hogy mely tájakon révedezhetett ihlete, azt már a Sorsfolyó látomása megmutatta. A keleti, pogány magyar belépése a nyugati, keresztyén civilizációba: a nemzeti történet e legnagyobb horderejű válsága foglalkoztatta gondolatát s nyűgözte le költői képzeletét. Hiszen *ezt* a civilizációt, ezt az ezeréves szerzeményünket fenyegette végpusztulással az elmúlt hónapok barbár erőszaka, úgy mint a múltban a tatár, vagy a török. A múltbeli két nagy katasztrófa közül érthető okokból a tatárjárás rettentő éve kötötték le inkább a figyelmét. Ez a veszedelem közelebb volt a Szent Istvánkori megtérés időpontjához, meglepőbben éreztethette tehát a magyarság európai hivatását: a nyugati civilizáció védelmét a keleti barbárság terjeszkedése ellen; meglepőbben, mert íme, e fiatal keresztyén nép, keleti eredete ellenére már ekkor a nyugat védelmében ontotta vérének. De a nemzeti vonatkozásokon felül a pogány-keresztyén ellentét általánosabb érdekű témája is adva volt a jelzett időszak történeti képében: a *Boldogasszony Árkádiában* írója annak itt újabb változatát figyelhette meg és formálhatta ki. Tudjuk is, hogy a középkor nagy alakjai és legendái öt ezidőben mélyen érdekelték. Ekkor fordította le Assisi Szent Ferenc *Fiorettijét* (1926), meg a magyar szent királyok, királyfiak és királyleányok legendáit latinból magyarra (1930). Szent Imrének, a hittérítő király fiának ünnepi évében (halála 900-ik évfordulóján) fordította ez utóbbiakat s mind legendahősei, mind pedig a régieskedő stílus kedvéért folytatott irodalmi tanulmányai a magyar középporral, a hittérítés és hitnevelés s a pogány-keresztyén ellentét kérdéseivel

tartották huzamos érintkezésben. — Végül a léleknéző költő, kinek képzelete minden történetet lelki történetként él át és állít elő: a tatárjárás idejébe inkább beleképzelhetett még oly egyént, oly magyart, ki vonzódott a pogány hagyományoknak távoli, csak hírből ismert emlékeihez s vonakodott teljes lélekkel átadni magát az új, az *idegen* hitnek. Vajjon hogy viselkedett a keleti veszedelem idején az ilyen magyar? — nem éppen az vezette-e át nemzete érdekében is az új hit karjaiba? Egy ily egyén lelki élményeiben a «pogány-keresztény» általános műveltségi ellentétet is nemzeti konkrétság formáival remélhette megjeleníteni.

Ezek lehettek nagy történeti regénye — *Az ősi küldött* — előzményei, így szövődhettek össze korábbi költői ihletei újabb, nyomasztó élményeivel és sarjaszthatták ki ezt a művet, mely neki végső szava és válasza lett a lelkét szinte gyermekkora óta foglalkoztató emberi nagy kérdésekre.

Az ősi küldött több, magában is lezártnak tekinthető részből álló regény. Első része *A csallóközi hattyú*, második *A túlsó parton*, harmadik *A fehér barát*. A két első megjelent 1934-ben, a harmadiknak írása közben, sajnos, kiejtette kezéből a tollat.

A regény hőse Ung, egy fiatal magyar, előkelő család sarja. A Tisza mentén nőtt fel, Kolontó nevű helységben, iskolázottan ugyan, de szilaj szabadságban. Igen szerette hallgatni a környékbeli öreg halászok, pásztorok regéit s azokból az ősi magyar hit némi halvány foszlányai jutottak el hozzá, mik képzeletét örökre megigézték. Gyermekpajtása volt egy Kinga nevű szép leány, de azt feleségül vitte el magával egy nyers vitéz úr a messzi Komáromba. Szörnyű csalódás volt ez neki, mit többé soha nem feledhetett. Szülei papnak szánták s elküldték mesterek és szolgák kíséretében Párizsba tanulni. Ott azonban szinte rabnak érezte magát, szerzetes mesterei hiába fenyítették meg, nem tudták megtörni. Nem bírta három évnél tovább; tulajdon kezével tördelte szét ablakrostélyát s két szolgája kíséretében visszaindult haza, lóháton, «kelet felé, csak kelet felé»; Kolontóra megye-elébb, vagy «máshová»: még maga sem tudta. A Vág völgye erdőségein áthaladva — itt veszi fel a fonalat a regény — értesül elejtett szavakból a tatárok közeledéséről s úgy érzi, ott lesz első helye, a csatamezőn. Továbbhaladva azonban, már Komárom közelében, megtudja, hogy Kinga férje elesett a tatárokhöz pártolt kúnok elleni csatában. Kinga tehát most már szabad: ő csak hozzá mehet. Éjszaka átúsztat a Vágon s belovagol a sötét Komáromba, csak utóbb tudja meg, amit riasztó jelekből az utcákon gyanított, hogy a városban pestis dühöng és sem be, sem ki nem eresztének senkit. Felkeresi Kingát, az tőle tudja meg férje halálát. A nőnek tartózkodó, tiszta viselkedése ellenére boldog bizonyosság érzete tölti el Ungot s elhatározza, hogy kiszabadítja kedvesét a fekete halál városából. Késő este van, már indulnának; — nem lehet: Kinga is beteg. Kétségbeesett futkosásában Ung egy öreg jósasszonyra bukkan, ki még pogány varázslások ismerője; elviszi Kingához, az a pogány asszonyt elútasítja s Krisztus papját kéri. Halála és eltemetése után Ung elhagyja Komáromot, visszaúsztat a vízén a «túlsó partra». Amint ködben, éjszakában a hideg ár magával ragadja, úgy sejtí, mintha hattyú úszna előtte kalauzul. — Eddig a regény első része.

A «túlsó partra» eszméletlenül vetette ki Ungot a víz. Környékbeli halásznépek magához térítik. Gyásza roppant teher lelkén. Nem is hagyja el többé, de új tartalommal kezd megtelni: élnie kell, Kinga nélkül is! Most már tudja, hová kell mennie: keletre, a Sajóhoz, ahol a hírek szerint a király

serege harcol a tatárokkal. Mire odafelé közeledik, a csata eldőlt, a király menekül, a magyar harcosok visszaözönlnek. Feltartóztatja őket s szétveri a királyt üldöző tatárokat. Sebesülten lovagol aztán Kolontó felé, hogy megtudja az övéi sorsát. Útközben már mindenütt romokat, pusztulást talál. Ott-honában is. Testvérei harcba mentek, édesanyja meghalt. Hajdani öreg pásztorainak a rejtkehelyein tölt néhány napot. Elevenebben támadnak fel gyermekkori emlékei s ősei hitéhez való vonzalmai. Egy, az előbbi vándorlásai közben megismert vitéztől hallotta, hogy él még lent, a Dráva ingoványai között rejtőzve, a régi hitnek egyetlen papja, az ősz Ugur. A keresztény isten nem segít, Krisztus nem segít a magyarokon, neki pedig meg kell mentenie a magyarságot: elhatározza, hogy felkeresi Ugurt. Nagy nehézségek után be is jut hozzá, tanuja lesz egy éjszakai pogány áldozásnak is, de az ősi hit titkát nem tudhatja meg: az agg Ugur — néma.

A regény harmadik részének csak a címét — *A fehér barát* — tudjuk eddig. Bizonyára Ung lesz az a szerzetes: belátja tévelygéseit s a hitben talál orvosságot lelki sebeire s megnyugvást nemzete jövőjét, hivatását illetőleg is.

A mű alapváza, mint látni, igen egyszerű, áttekinthető. De ilyen a nagy koncepcióké rendesen. Eszmei érdeke eléggé kitetszik ennyiből is. A kivitel művésze pedig a részletekig menőleg elmélyíti és megsokszorozza azt. Ung alakja fölött kezdettől végig ottlebeg a küldetés, a kiválasztottak dicsfénye; tanúi vagyunk lelke, gondolkodása minden rezdülésének, felelősségérzete, hazaszeretete, királyhűsége fejlődésének, pogány eltökéltsége fokozatos erősödésének s kiábrándulása kezdeteinek. Nyilván áll előttünk egyéni viszontagságainak emberi értelme: a történelem logikája kérlelhetetlenül halad, s felsőbbrendű eredményeit még a nemes lelkek ellenállása ellenére is biztosítja; áldozatot kíván a kiválóktól a fejlődés érdekében. Ami Ung lelkében végbement, az ment végbe a magyarság egész lelkivilágában, út innen visszafelé nincs, ezzel a civilizációval áll vagy bukik Ungnak nemzete.

De ez, vagy efféle tanulság nincs kimondva a regényben, mert az maga a valóságos élet. Nemcsak Ung és felejthetetlen kedves, tiszta «csallóközi hattyúja», Kinga, élnek helyhez, korhoz kötött egyéni életet, hanem a csak pillanatnyilag előbukkanó alakoknak is saját arcuk, hangjuk, mozdulataik vannak. S olvasás közben nem is jut eszünkbe «jelentést» keresni. Lenyűgöz a lelkek története, ez a kimondhatatlanul szomorú, magában is költőileg szép történet, melynek zengzetes nevei — Ung, Kinga, Kolontó, — mintegy távoli harangszó gyanánt csengenek vissza fülünkbe, siratva, temetve a szívünkhez nőtteket, s most már költőjüket is. Pedig az írónó modorában nincs semmi érzelmesség; ő csak láttat s engedi, hogy vele éljünk együtt a múltban. Azért emlékszünk oly jól mindenre, nemcsak az emberekre, egyesekre és tömegekre, hanem környezetükre, udvaraikra, a tájakra, melyen áthaladtak, a folyókra, erdőkre, melyek között éltek. Nagy jelenetek a víziók éleségével vésődtek be szemünkbe, idegeinkbe: a komáromi pestises éjszakák; a jósasszonnyal Kinga halálos ágyához siető Ung; Kinga temetése; maga a folyóvíz, mely a tulsó partra úsztató Ungot sodorja; az az erdei jelenet, mikor a Sajóhoz siető Ung mintegy álomkép gyanánt látja átvonulni a menekülő királyt és kíséretét; egy-egy monostor, vagy várudvar mozgalmas élete a csatából odamenekültek tömegeivel; a Dráva pogányszigete a maga nagy titokzatosságával: mind-mind és még sok más jelenet és kép: oly elmoshatatlan emlékek marad, mintha az életben éltük volna át.

S ez a történetet élménnyé átváltani tudó képesség volt Tormay Cecile legkiválóbb költői adománya. Ezért különbözik oly nagyon az ő regénye a történeti regények szokványos formáitól. Nem közöl, nem magyaráz, nem ad történeti tájékoztatást, nem tanít ki bennünket. Társul vesz maga mellé, elindul, néz, figyel és láttat. Szinte érzékeinkkel vesszük észre, hogy más korba, más világba kerültünk s fokról-fokra haladva végül is élményünkké válik a történelem a maga egész gazdag, szövevényes, rejtélyes életével. Aki elolvassa a «Csallóközi hattyú» első fejezetét, érezni fogja e varázslatos művészet erejét, s mintha lassanként felejtené a jelent, álomszerűleg borítja el a múlt légköre, világa. Az első regény egész cselekvénye néhány nap alatt játszik le, de e néhány nap keretében egy világot éltünk át.

* * *

Játékos mese-leleményektől faji, nemzeti, történelmi gondok súlyos költészetéig: így nőtt, így izmosodott írói egyénisége, miközben ihlete egyre borongóbb és elégikusabb színezetűvé vált. Férfi-alakjait — Réz Andrást, Illey Tamást, Ung vitézt — titkos, végzetes erők fenyegetik, szorongatják, s megmenekülésük sem jelent boldogságot nekik. Nőalakjai — Jella, Anna, Kinga — ártatlan áldozatok a faj, a család, a lelki tisztaság oltárán. Ki tudja, mi mindent ajándékozott a maga legrejtettebb, legbensőbb lényéből ezeknek, kivált pedig a «csallóközi hattyú» — Kinga — felejthetetlen ragyogású, szép nőiségének!
